

Міщук І.В.

к.ю.н.,

*доцент кафедри конституційного права та галузевих дисциплін
Національний університет водного господарства та природокористування*

Пелешок І.І.

студентка

*Навчально-науковий інститут права
Національного університету водного господарства та природокористування*

ЗДІЙСНЕННЯ ОПІКИ ТА ПІКЛУВАННЯ В ДАВНЬОРУСЬКІЙ ДЕРЖАВІ

Постановка проблеми. Захист прав і законних інтересів дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, сьогодні є надзвичайно актуальним питанням, адже саме ця категорія є найменш захищеною. Сьогодні в Україні гостро постала проблема дослідження інституту опіки та піклування. Надзвичайно важливим при вивченні будь-якого правового інституту є історична генеза досліджуваного поняття. Інститут опіки та піклування має давню історію становлення та розвитку, на території нашої країни перші згадки про цей інститут були ще в часи Київській Русі. Тому у своїй роботі ми хочемо з'ясувати витоки утворення інституту опіки та піклування на українських землях, а також дослідити особливості їх правового регулювання.

Огляд останніх досліджень і публікацій. Інститут опіки та піклування був предметом дослідження багатьох науковців, зокрема таких, як З. Ромовська, Я. Шевченко, С. Морозова, Н. Кузнецова, В. Гопанчук, І. Жилінкова, Л. Баранова, Ю. Червоний. У своїй роботі ми аналізуємо праці таких авторів, як Н. Рудий, О. Головка. Значну увагу приділили аналізу літопису «Повість минулих літ», Галицько-Волинському літопису за перекладом Л. Махновця і витягу з розширеної редакції «Руської Правди».

Формулювання завдання дослідження. Завданням цієї статті є дослідження станов-

лення інституту опіки та піклування в Давньоруській державі, аналіз правового регулювання опіки та піклування у Київській Русі.

Виклад основного матеріалу. Опіка та піклування – це система заходів, спрямована на забезпечення та захист особистих і майнових прав та інтересів неповнолітніх дітей, а також повнолітніх осіб, які за віком чи станом здоров'я не можуть самостійно здійснювати свої права і виконувати свої обов'язки [1].

Аналізуючи досліджуваний інститут, ми доходимо висновку, що опіка і піклування встановлюється над дітьми-сиротами і дітьми, позбавленими батьківського піклування. Опіці підлягає дитина, яка не досягла 14 років, а піклуванню – від 14 до 18 років.

Згідно із законодавством опіка (піклування) над неповнолітніми (малолітніми) дітьми встановлюється, якщо батьки: померли, невідоме їхнє місцезнаходження, визнані в судовому порядку безвісно відсутніми або померлими [2].

Опіка також встановлюється над повнолітньою особою, визнаною у судовому порядку недієздатною через нездатність усвідомлювати значення своїх дій або керувати ними внаслідок хронічного стійкого психічного розладу [2].

Права й обов'язки органів, на які покладено здійснення опіки та піклування, щодо забезпечення прав та інтересів фізичних осіб, котрі потребують опіки та піклування,

встановлюються законом та іншими нормативно-правовими актами.

Взагалі вперше інститут опіки та піклування виник саме у Стародавньому Римі, але потім ці норми дійшли і до нас, а саме потрапили на територію Київської Русі, де вперше виникло явище опіки та піклування на українських землях.

Початок формування феодальної держави на території сучасної України припадає на IX ст. і протікає в нелегких умовах об'єднання племен. Як зазначено у «Повісті минулих літ»: «[Усі племена] мали ж свої обичаї, і закони предків своїх, і заповіти, кожне – свій норов» [3].

Перші випадки призначення опіки за давньоруським звичаєвим правом знаходимо в «Повісті минулих літ» Нестора та Галицько-Волинському літописі. У них описано взаємовідносини між представниками князівських родів, вказано на важливість родинних зв'язків опікуна з опікуваним і порядок призначення опіки за заповітом. Незважаючи на обмежену правоздатність жінки у ранньофеодальному праві, вона могла виступати як опікун. Укладачі Києво-Печерського Патерика звернули увагу на опіку серед не привілейованих станів, яка характеризувалася повною владою опікуна над опікуваним, що було загальною властивою феодальному праву [4].

Опікунами призначалися або ставали передусім близькі родичі підопічних. Враховуючи те, що майно тоді належало всьому роду, жодних майнових обов'язків опікун не мав. До його обов'язків входило лише належне виховання дитини. Це може стосуватися лише додержавного періоду, тому що майнове розшарування призводить до структуривання. Панування сімейної общини зумовлює вироблення єдиного ставлення до осиротілої дитини, правовий статус якої в давньоруському суспільстві не виходив за межі сімейно-родової організації суспільства та виникнення держави – Київської Русі. Очевидно, ці норми еволюціонували, особливо в тому, що стосується майна опікуваного [5].

Із розвитком суспільних відносин формується Закон Руський та основоположні засади інституту опіки в Київській Русі (дохристиянського періоду). Закон Руський походив із племінних звичаїв і з поправками, продиктованими формуванням феодального суспільства і держави, активно використовувався на території південно-східних слов'ян із центром у Києві [5].

Фактично Закон Руський – це норми права, які виникли в основних центрах Русі, осередках класового суспільства. Це система руського права. На жаль, донині не дійшов текст цього Закону, фактично про його існування можемо здогадуватися лише з окремих натяків у різних публікаціях, але дехто з науковців робить припущення, що саме Закон Руський і став основою Руської Правди. У цьому контексті, на нашу думку, доречно дотримуватися того, що основою формування правової системи в Київській Русі були передусім звичаї корінного населення (полян, древлян і т. д.), а не варягів чи європейських народів (варварські правди). А схожість деяких положень у правових джерелах зумовлюється проходженням однакових соціально-економічних і політичних процесів при формуванні феодалізму [5].

Першу письмову згадку про призначення опіки знаходимо у «Повісті минулих літ»: «Помер Рюрик. Княжіння своє він передав Олегові, що був із його роду, віддавши йому на руки сина свого Ігоря, бо той був дуже малий» [3]. Як бачимо, опіка була передана за бажанням батька, причому передано було в опіку не лише дитину, а й владу, якою вона була наділена спадково. О.Б. Головка у своїй праці «Корона Данила Галицького» висуває припущення: «У 882 р., як відомо, новгородський володар Олег (можливо, не князь, а опікун малолітнього князя-конунга Ігоря або мажордом – управитель при його дворі) захопив Київ» [6].

Але в «Повісті минулих літ» зустрічаємо звернення Олега до Аскольда і Діра, яке було виголошене при захопленні Києва: «Ви об'ї не є ні князі, ні роду княжого. А я єсьм роду

княжого. – І [тут] винесли Ігоря. – А се – син Рюриків» [3]. Таким чином, Олег був пов'язаний родинними зв'язками з опікуваним Ігорем. Переважно таким способом опіку призначали серед представників княжих родів, пізніше – шляхетства [5].

За загальним давньоруським правом опіка над дітьми призначалася лише в разі, якщо вдова вдруге виходила заміж. У цьому разі вона зобов'язана була повернути дітям все майно їхнього померлого батька. Хто саме відав призначенням опікунів у дохристиянський період, із джерел невідомо. За логікою, опікуна мала призначати громада. На нашу думку, таке припущення є обґрунтованим, зважаючи на сімейно-родову організацію тогочасного ранньофеодального суспільства. За загальним правилом, у разі смерті батька і відсутності встановленого батьком опікуна опікою над дитиною займалася матір [5].

Підтвердження цьому є опіка княгині Ольги над своїм сином Святославом після смерті князя Ігоря. Також відомо, що княгиня Ольга опікувалася Ярополком, Олегом і Володимиром під час військового походу Святослава на Болгарську землю. У разі смерті свого сина княгиня Ольга мала стати постійним опікуном для своїх онуків [5].

Є й інші випадки, коли жінці не довіряли опіку, зокрема малолітній Данило Романович, котрий формально став княжити в Галичі у 1210 р., був позбавлений материнської опіки, а матір його було вигнано з Галича. Це було зроблено боярами не через погане виконання материнських обов'язків, а через політичні інтриги, адже, як вказано у «Повісті про Данила Галицького»: «А коли минув час, то галичани вигнали Данилову матір із Галича <...> Вона бо хотіла княжити сама» [7].

Особливу роль при формуванні правової системи Київської Русі мала християнська релігія, яку впроваджувала Церква. Вже у XII – XIII ст. на Русі йшла велика робота з адаптації та опрацювання збірників церковного права, що безперечно свідчить про намагання використати правову спадщину Візантії,

але перейняти її не цілком, у вигляді системи, а лише в тому обсязі та в тих формах, які були актуальними для Русі, виходячи з внутрішніх потреб розвитку її суспільства та держави. Церква починає втручатися у регулювання інституту шлюбу, розлучення, опіки та піклування, статусу членів сім'ї, майнових прав членів сім'ї, тобто у ті сфери життєдіяльності, які найменш урегульовані державою і зазвичай тісно пов'язані з релігією [4].

Ще в 996 р. князь Володимир Великий доручає піклування і нагляд за сиротами, убогими та подорожніми представникам духовенства. Причому турбота про дітей-сиріт із боку князя не обмежувалася покладанням цих обов'язків на Церкву. Великий князь Ярослав заснував сирітське училище, в якому «призревал» і навчав на своєму утриманні 300 юнаків. Сама опіка, турбота про сиріт здійснювалася за релігійним, моральним покликанням, розглядалася як «богоугодна акція», про що свідчить тогочасна приказка: «Не постись, не молись, а призри сироту». Саме такого ставлення до нужденних вимагали, як бачимо, світська та церковна влади [4].

З XI ст. Церква починає активно перебирати на себе повноваження щодо регулювання суспільних відносин у сфері опіки. Цей процес проходив шляхом запозичення окремих норм візантійського права, вивчення та сприйняття цілого ряду правових джерел як світського, так і церковного походження. Найбільший вплив і поширення на території Київської Русі мали Номоканон (у Київській Русі перекладений і став основою т. зв. Кормчих книг), Прохірон, кодекс Еклога (збірка законодавства), «Кодекс Юстиніана». Зустрічаємо і посилання на Мойсееве право, яке засновувалося на Святому Письмі. Для древнього руського церковного права раннього періоду (XI–XII ст.) характерний тісний зв'язок із нормами княжого, світського права [4].

Із прийняттям християнства та «Руської Правди» в Київській Русі норми інституту опіки були формально визначені. У ст. 99 «Руської Правди» зазначалося:

«Коли остануться в доме [после смерти отца] малолетние дети и не будут еще способны сами о себе заботиться, а их мать выйдет [снова] замуж, то дать их вместе с движимым и недвижимым имуществом под опеку ближайшему родичу до тех пор, пока не подрастут; [при этом] товар передать [опекуну] в присутствии свидетелей» [8].

Не видається можливим встановити вік, до якого тривала опіка. У Києво-Печерському Патерику є згадка про вихід з-під опіки у 15-річному віці. Характерним для цього випадку є настанова батька опікунові: «Коли змужніє син мій, дай йому золото і срібло». Чіткої вікової межі не було, оцінювалася готовність підлітка до дорослого життя, причому, як бачимо з прикладу, готовність ця могла визначатися і самим опікуваним. Як уже зазначалося, опікун призначався після того, як мати вирішить вдруге вийти заміж, до цього фактично дітьми та їхнім майном опікувалася вона. Згідно з нормами «Руської Правди» опікуном малолітніх дітей призначався хтось із близьких родичів. Йому в присутності свідків передавали майно неповнолітніх. Таким чином, обов'язки опікуна ставали не лише певною рутинною з догляду та виховання дитини, а й можливістю користуватися її матеріальними благами, що звичайно слугувало певним стимулом, заохоченням [5].

«Руська Правда» не згадує, які установи керували справами опіки та чи взагалі такі були. На нашу думку, такими могли бути громадські збори. Частково можна погодитися і з твердженням, що церква відігравала важливу роль у нагляді за опікою [5].

Анотація

Зазначимо, що питання опіки та піклування було актуальне не лише сьогодні, а й у минулому, а саме в часи Давньоруської держави, коли було створено перші нормативні акти, які регулювали відносини опіки та піклування в Київській Русі. Саме на часи Давньоруської держави припадають перші випадки прояву опіки та піклування.

У ході нашого дослідження ми з'ясували, за яких умов було створено інститут опіки та піклування на території сучасної України, а також виявили характерні особливості правового регулювання відносин опіки та піклування в Київській Русі.

Ми звернули увагу на те як відбувався розподіл майна у Київській Русі. Взагалі існувало два види розподілу майна: за заповітом або за законом. Все майно у порядку спадкування за законом переходило дітям. Під дітьми закон розумів лише синів.

«Руська Правда» як правове джерело, що закріплювало феодальні відносини, у ст. 90 та 91 розмежовує порядок спадкування для смердів і бояр, причому допускаючи до спадкування не лише синів, а й дочок. Так, у разі смерті смерда мають право успадкувати майно на придане його незаміжні дочки, а якщо таких не буде, то все йде на користь князя. У привілейованих феодальних групах пріоритетне право на спадкування мають сини, а коли нема, то і дочки у повному обсязі [8].

Як бачимо, за законом дружина не могла успадковувати основну частину спадщини чоловіка, а лише те, що він їй заповідав. Фактично вона мала лише функції управління цим майном і лише доти, як вийде заміж [5].

Висновки. Отже, розглянувши наукові праці Н. Рудого й О. Головка, проаналізувавши історичні джерела, ми змогли встановити порядок утворення опіки та піклування на території Київської Русі. Також нам вдалося встановити, що опіка та піклування в Давньоруській державі формувалися на основі звичаєвого права та норм «Руської правди». У тогочасному суспільстві ці норми сміливо можна назвати прогресивними саме в питаннях опіки, охорони прав та інтересів опікуваних. Тобто можна сказати, що інститут опіки та піклування має довгу історію існування і мав чітке правове регулювання.

Було встановлено, що опіка і піклування – це система заходів, спрямована на забезпечення та захист особистих і майнових прав та інтересів неповнолітніх дітей, а також повнолітніх осіб, котрі за віком чи станом здоров'я не можуть самостійно здійснювати свої права і виконувати свої обов'язки.

Також було з'ясовано, що вперше інститут опіки та піклування виник у Стародавньому Римі, але потім ці норми дійшли і до нас, а саме потрапили на територію Київської Русі, де вперше виникло явище опіки та піклування на українських землях. Опікунами найчастіше призначалися або ставали близькі родичі підопічних. Дискусійним є питання щодо віку особи, над якою встановлювалася опіка.

Щодо правового регулювання питання опіки в Давньоруській державі, то це були такі джерела права, як «Повість минулих літ» Нестора, Галицько-Волинський літопис, Києво-Печерський Патерик, Руська правда.

У роботі було використано такі методи дослідження, як аналізу, теоретичного пізнання, узагальнення.

Ключові слова: інститут опіки та піклування, опіка, піклування, опікун, Давньоруська держава, правове регулювання, неповнолітні, підопічні, Повість минулих літ, Галицько-Волинський літопис, Києво-Печерський патерик, Руська правда.

Mishchuk I.V., Peleshok I.I. Realization guardianship and care in the Old East Slavic state Summary

Notice, that it's vital question not only today, it was at past as well, special in the time of the Old East Slavic state, when the first legal acts appeared, which regulated relationship of guardianship and care in Kievan Rus. Exactly in the time of the Old East Slavic state we get the first causes of guardianship and care.

During the research we found out for which conditions the institute of guardianship and care was created on the territory of modern Ukraine and revealed characteristic peculiarities of legal regulation relationship of guardianship and care in Kievan Rus.

We defined that guardianship and care is a system of activities aimed at providing and protection personal and property rights and interests of minors children and adults persons who because of age or health status can't carry out their rights and their duties by themselves.

Also was ascertained that the first institute of guardianship and care was appeared in the Ancient Rome, but then these norms have reached us, especially have entered the territory of Kievan Rus, where for the first time appeared phenomenon of guardianship and care on the Ukrainian lands.

Was defined that guardians most often were appointed or became first of all parents or close relatives of wards. Controversial is a question about the age of a person over whom the guardianship was established.

Regarding the legal regulation of the guardianship and care issues in the Old East Slavic state, there were sources of law as The Story of the Temporary years by Nestor the chronicler, Galician-Volhynian chronicle, Pateric of Kiev-Pechersk and Rus' Justice.

Key words: institute of guardianship and care, care, guardianship, guardian, Old East Slavic state, legal regulation, minors, wards, Story of the Temporary years, Galician-Volhynian chronicle, Pateric of Kiev-Pechersk, Rus' Justice.

Список використаних джерел:

1. Корбецький А. Встановлення опіки та піклування над неповнолітніми: роз'яснює юрист: Консультація. Львів : Громадська спілка Мережа правового розвитку. URL: <https://ldn.org.ua/consultations/vstanovlennya-opiky-ta-pikluvannya-nad-nepovnlitnimy-roz-yasnyuje-yuryst>.

2. Сімейний кодекс України від 18 березня 2020 р. № 2943-III / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14>.
3. Літопис руський: Повість минулих літ. 1113. URL: <http://litopys.org.ua/litop/lit01.htm>.
4. Рудий Н. Інститут опіки і піклування в Україні: історико-правове дослідження : монографія. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2012. URL: http://www.nbuviar.gov.ua/images/dorobku_partneriv/Ryduy.pdf.
5. Рудий Н. Інститут опіки та піклування в українському ранньофеодальному суспільстві. *Науковий вісник. Серія юридична*. 2009. URL: http://www2.lvduvs.edu.ua/documents_pdf/visnyku/nvsy/04_2009/rnyurs.pdf
6. Головка О. Корона Данила Галицького: Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя. Київ : Стилос, 2006. 575 с.
7. Літопис руський: Галицько-Волинський літопис. XII ст. / переклад Махновця Л. URL: <http://litopys.org.ua/links/galvol.htm>.
8. Руська Правда: Розширена редакція: Витяг. 1113–1209. URL: <http://textbooks.net.ua/content/view/864/17/>.